

יואב פלד

שבעת עמודי החוכמה: מלחמת השחרור של הסוציולוגיה הישראלית

Uri Ram, 1995. *The Changing Agenda of Israeli Sociology: Theory, Ideology and Identity*.
Albany, NY: State University of New York Press.

הספר הוא סיפור עלייתה ונפילתה של הסוציולוגיה האיזונושטדטית, אידיאולוגיה מדעית-פוליטית שהיתה, ועודנה, קשורה בטבורה לממסד של תנועת העבודה (ולכן גם נסיגתה, עד עתה לפחות, איננה נסיגה סופית). ש.ג. איזונושטדט ותלמידיו-עמיתיו באוניברסיטה העברית בירושלים, בחנו את החברה הישראלית ואת החברה היישובית שקדמה לה, באמצעות הגישה הפונקציונליסטית בסוציולוגיה (גישה שאיזונושטדט עצמו היה גם אחד התורמים לפיתוחה). הגישה הפונקציונליסטית רואה בחברה מערכת דמויית אורגניזם, שכל חלקיה פועלים, או לפחות אמורים לפעול, במשולב, לשם השגת מטרתיה הכלליות של החברה. לכידותה של המערכת החברתית, ובעקבותיה גם יכולתה של החברה להשיג את מטרתיה, תלויות בהפנמת ערכיה של החברה עלידי כל אחת ואחד מהפרטים המרכיבים אותה, כלומר, בקיומו של קונצנוס אידיאולוגי.

תפיסה סוציולוגית זו הלמה היטב את האופן שבו נתפס המפעל הציוני בעיני התנועה הציונית עצמה ובעיקר בעיני מנהיגיה, אנשי תנועת העבודה. על-פי תפיסה זו, פעלה ההתיישבות הציונית בארץ-ישראל מתוך מניעים אידיאולוגיים "חלוציים", דבר שהבטיח את לכידותה הגבוהה של החברה היישובית ואפשר להנהגתה ליהנות מ"סמכות ללא ריבונות" (כביטויים של דן הורוביץ ומשה ליסק, מתלמידיו הבולטים של איזונושטדט). החברה הישראלית (כמו החברה היישובית שקדמה לה) נתפסה הן על-ידי האליטה הפוליטית והן על-ידי הסוציולוגיה הממסדית בישראל כחברה יהודית, מערבית, מודרנית, מהפכנית, דמוקרטית ופלורליסטית המתמודדת, בעזרת הקונצנוס הציוני-סוציאליסטי, עם סביבתה העוינת ועם המשימה של קליטת העלייה.

נושא העלייה וקליטתה היה עיסוקה המרכזי של הסוציולוגיה האיזונושטדטית במשך כשני עשורים, שבהם סיפקה לממסד כלים אנליטיים והצדקות אידיאולוגיות למדיניות הקליטה שלו. בנושא זה, כמו גם בנושא הסכסוך היהודי-פלסטיני, שימשה הסוציולוגיה שופר נאמן של המדינה, ונמנעה באדיקות מהצגת שאלות מביכות ומבחינה ביקורתית של המדיניות השוררת.

אליבא דאיזונושטדט, הקשיים בקליטת העלייה נבעו בעיקר מכך שמרבית העולים – אלה שבאו מארצות האסלאם וכונו בפיו "מהגרים" – הגיעו לארץ ללא הכנה אידיאולוגית מוקדמת והתאפיינו בתרבות לא-מערבית, לא-מודרנית ולא-דמוקרטית. ההבחנה שעשה איזונושטדט, מיד עם

* אני מבקש להודות להורית הרמן-פלד, דב חנין, גרשון שפיר ובעו נוימן על עזרתם בהכנת המאמר.

קום המדינה, בין "מהגרים", "עולים" ו"חלוצים" (אייזנשטרט 1948) תאמה להפליא את האופן שבו הציגו אנשי העלייה השנייה את ההבדלים בינם לבין הפועלים התימנים שגויסו בראשית המאה ל"כיבוש העבודה". "החלוצים" האשכנזים כמורגם הפועלים התימנים נכשלו או ב"כיבוש העבודה", כלומר בניסיון לדחוק את הפועלים החקלאיים הפלסטינים ממושבות העלייה הראשונה. אך בעוד ש"החלוצים" האשכנזים ייסדו בעקבות הכישלון, ובעזרת משאבים שקיבלו מההסתדרות הציונית, את "ההתיישבות העובדת", ובכך הפכו לגיבורי ההיסטוריה הציונית, נדחקו הפועלים התימנים לשולי החברה וההיסטוריה גם יחד (Shafir 1990).

המסלולים ההיסטוריים השונים של שתי הקבוצות שיקפו את היכולת הארגונית העדיפה של הפועלים האשכנזים, שהציבה אותם בעמדה נוחה יותר להשגת משאבים מההסתדרות הציונית העולמית. עם זאת, הצדיקו האשכנזים את דרישותיהם באמצעות מתיחת קו הבחנה בינם, ה"אידיאליסטים", לבין התימנים והפלסטינים, הפועלים "הטבעיים". "פועלים אידיאליסטים" היו אלה שנטשו את מנעמי החיים העירוניים באירופה ואת האפשרות להגר לאמריקה, וביכרו, משיקולים ערכיים, להפוך לפועלים חקלאיים בארץ-ישראל. "פועלים טבעיים", לעומת זאת, לא היו בהכרח, כפי שהכינוי מרמז, פועלים חקלאיים מנוסים (מרבית התימנים לא היו כאלה). הכינוי התייחס ל"אדם הרגיל לעבודה קשה, היכול לחיות בתנאים בלתי-נוחים, צייתן ומקבל עליו את עול נותני העבודה, ומעל לכל – מסתפק במועט ושמח בחלקו" (דריואן 1981, 134). "פועלים אידיאליסטים" היו החלוצים, מפלטי הדרך ומעצבי העקרונות המוסריים של החברה. "פועלים טבעיים", לעומת זאת, נועדו לשמש היל רגלים במערכה הציונית, לספק את היסוד "הכמותי" שיתוסף למאמצים "האיכותיים" של החלוצים (Shafir 1990).

ההבחנה בין "איכות" ל"כמות" נועדה לגשר על הפער בין יומרת האשכנזים להיות חיל-חלוץ מסור וייחודי, הראוי לטובות הנאה חריגות, לבין הצורך למשוך את ההמונים היהודים לארץ-ישראל. היא קיבלה חשיבות מכרעת בשנות החמישים והששים, שעה ש"החלוצים" של העלייה השנייה והשלישית, שעתה תפסו את כל עמדות המפתח בחברה, היו צריכים להתמודד עם זרם העלייה ההמונית מהמזרח. כך קיבלו העולים המזרחיים, כעולים יהודים על-פי חוק השבות, את כל הזכויות האזרחיות והפוליטיות; אך בר-בזמן, כ"מהגרים", הם נדחקו לשוליים החברתיים: הם יושבו באזורי ספר וביישובים שנטשו על-ידי הפלסטינים, סיפקו כוח אדם "כמותי" לצבא והיוו את כוח העבודה הבלתי-מקצועי שנדרש לחקלאות ולמאמץ התיעוש (Smootha 1978; Hasson 1981; Swirski 1984; סבירסקי וברנשטיין 1993; לוי בגיליון זה).

שילוב דיפרנציאלי (differential incorporation) זה של העולים מארצות המזרח הוא שעומד ביסודו של "הפער הערתי" הקיים עד היום. אולם הסוציולוגיה האיזונושטדטית, על-פי מיטב המסורת של תורת המודרניזציה הפונקציונליסטית, בחרה להאשים דווקא את הקורבנות במצבם העגום. המכשיר המושגי שנבחר לצורך זה נקרא "קליטה באמצעות מודרניזציה" והתבסס על ההבחנה בין חברה מסורתית, ממנה הגיעו העולים (אם לדייק, "המהגרים"), לבין חברה מודרנית, ישראל של שנות החמישים. קליטתם המוצלחת של העולים, כלומר השתלבותם המלאה בחברה על בסיס אוניברסלי, אמורה היתה להיות פונקציה של יכולתם הם להפנים את ערכיה המודרניים של החברה, בגרסתם הציונית-סוציאליסטית. העולים סווגו ומיונו על-פי יכולתם להפנים ערכים אלה, אך רובם, כמצופה, נכשלו כישלון חרוץ. זאת בניגוד, כמובן, לעולים ממזרח אירופה שהפנימו את הערכים המודרניים בהצלחה ולכן נקלטו בחברה ללא בעיות מיוחדות.

בגרסה זו של סיפור קליטת העלייה לא ניתן מקום כלשהו לאפשרות של ניגודי אינטרסים, להבדיל מניגודי ערכים, בין העולים לבין קולטיהם, או לרצונה המובן של האליטה האשכנזית הוותיקה לשמר את מעמדה החברתי ואף לשפר אותו על-ידי ניצול חולשתם ותלותם בה של העולים המזרחיים. שכן האליטה של תנועת העבודה, "המרכז" בורגון הסוציולוגי הרווח, הוגדרה כמגלמת הערכים הקולקטיביים של המערכת כולה וכחפה ממניעים אינטרסנטיים פרטיקולריים. לכן, כאשר פרץ המרד המזרחי הראשון, בוואדי סאליב ב-1959, נזעקה הסוציולוגיה להגדיר אותו כפתולוגיה שנובעת מאנומיה, כלומר מאובדן ערכים. בלשונה הרחומה של רבקה בר יוסף,

היסודות הערכיים העמוקים, שהם תנאי לקיומה של חברה כתיקנה, אינם נראים על פני השטח,

ורוב העולים ממרוקו אין להם הכלים שיכשירו אותם לקנות את היסודות הללו. ההיסטוריה עיצבה את צבינם ומצבם, ואין לתלות בהם את הקולר על קלישות מושגיהם בדמוקרטיה או על תלישותם וריחוקם מערכי היסוד של תנועת התחיה הלאומית (בר יוסף 1970, 41; Ram 1995, 283).

בחלקו הראשון של הספר מציג ומנתח אורי רם במיומנות את התפקיד שמילאה הסוציולוגיה הפונקציונליסטית, הסוציולוגיה היחידה שהיתה קיימת בישראל עד לשנות השבעים, במאמץ לבנות אומה יהודית ומדינה ישראלית תוך שימור יחסי העוצמה החברתיים שהתעצבו בתקופת היישוב. הוא אף הצליח למצוא אמירה ישירה של אייזנשטדט (הידוע בזהירותו הלשונית), שבה הוא מביע את מחויבותו למניעתה של "התפתחות פעילות מאורגנת המכוונת לשינוי עקרונות החלוקה של ערכים וסמלים מרכזיים בחברה" (Ram 1995, 42). בהמשך הספר הוא בוחן את ירידתו של סדר היום הפונקציונליסטי (מושג שהוא מעדיף על "פרדיגמה", "אסכולה" או סתם "נקודת השקפה") ואת מאבק ההישרדות שלו לאור השינויים שחלו בחברה ולאור דעיכתה ההדרגתית של ההגמוניה של תנועת העבודה.

את ירידתו של סדר היום הפונקציונליסטי מציג רם כמתרחשת בשני שלבים: שלב הבחינה מחדש של "הפונקציונליזם המשופר" (revised functionalism) ושלב "הפונקציונליזם המבוקר" (revisited functionalism). תחילתו של השלב הראשון במחצית שנות הששים, עת החלו להתברר ממדי כשלונה של ה"קליטה באמצעות מודרניזציה". שלב זה התאפיין בספקות ובביקורת פנימית מצד הסוציולוגים הפונקציונליסטים עצמם, תוך ניסיון להגמיש ולעדן את הקטגוריות האנליטיות המערכתיות. כך חזרה לפתע "הפרובלמטיקה של הסובייקט" אל תוך הניתוח המערכתי, בצורת ההבחנה בין המציאות "האובייקטיבית" לבין תפיסתה "הסובייקטיבית" על-ידי הסובייקטים נשאי המערכת. הקליטה באמצעות מודרניזציה, טען אייזנשטדט עתה, היא סיפור הצלחה אובייקטיבי, אולם קיים פער בין תוצאותיה הממשיות לבין האופן שבו היא נתפסת על-ידי מושאיה האנושיים.

מבחינה פוליטית חפף השלב הראשון את תחילת ירידתה של ההגמוניה של תנועת העבודה, עם התפטרות בן-גוריון ופרישתו ממפא"י, "הליברליזציה של אשכול" ובעיקר מלחמת ששת-הימים. השלב השני, שלב הפונקציונליזם המבוקר, החל עם נפילתה הסופית של תנועת העבודה מגדולתה ב-1977 ובעיקר עם מלחמת לבנון, שהוכיחה כי לא קיים עוד בחברה הישראלית קונצנוס אידיאולוגי אפילו לגבי השאלה הקיומית החיונית ביותר – מלחמה.

בשלב זה החלו הסוציולוגים הפונקציונליסטים להציג את החברה הישראלית כחברה במשבר. בספר שכותרתו מצוקות באוטופיה: ישראל – חברה בעומס יתר, טענו הורוביץ וליסק כי מקורו של המשבר במלחמת ששת-הימים ובמחויבותה הפוליטית הכפולה של ישראל, להיות בעת ובעונה אחת גם מדינה יהודית וגם דמוקרטיה בנוסח מערבי. עד 1967, טענו, הצליחה המדינה לשלוט במתח שנוצר כתוצאה מהמחויבות הכפולה הזו, מכיוון שהשאלות העיקריות הנוגעות לזהותה הקולקטיבית של החברה נפתרו כבר עם סיומה של מלחמת העצמאות. מלחמת ששת-הימים פתחה מחדש את הנושאים הללו, על-ידי הרחבת גבולות השליטה הישראלית אל מלוא שטחה של ארץ-ישראל המנדטורית ועל בשני מיליון (ב-1967) תושביה הפלסטינים (הורוביץ וליסק 1990).

פתיחתן המחודשת של מרבית השאלות החיוניות באשר לזהות החברתית הקיבוצית הביאה להצגתן של דרישות סותרות מן המערכת הפוליטית. הימין הלאומני והדתי דרשו שהשטחים הכבושים, ובמיוחד הגדה המערבית – "יהודה ושומרון" – יסופחו רשמית לישראל, ושתושביהם הפלסטינים ייוותרו כלא-אזרחים או כאזרחים מדרגה שנייה, או שיגורשו. השמאל האוניברסליסטי החילוני תמך בויתור לפחות על האזורים המאוכלסים ביותר בשטחים הכבושים, כך שיישמר המאזן הדמוגרפי בין יהודים לערבים בישראל ועמו האיוון בין המחויבות ליהודיותה של המדינה ולמשטרה הדמוקרטית. מכיוון שקו ההפרדה בין שני המחנות עבר בתוך מפלגת העבודה עצמה, שקעה המפלגה, ועמה גם המדינה, למשבר של "עומס יתר". ביטוי העיקרי של משבר זה היה "אי-משילות" (ungovernability): שיתוק וחוסר פעולה בעניינים המדיניים הדוחקים ביותר, ובסופו של דבר איבוד מעמדה ההגמוני של תנועת העבודה בחברה ב-1977.

על-פי התיאור הזה, סימנה עלייתו של הליכוד לשלטון את נצחונה של לאומנות בלתי-רציונלית,

אנטי-דמוקרטית ופרימורדיאלית על האתוס המודרני, האוניברסליסטי והדמוקרטי של תנועת העבודה. זאת בעיקר משום שהליכוד הגיע לשלטון, במידה רבה, בעזרת קולותיהם של המזרחים, שתרבותם הפוליטית היא, כידוע, פרטיקולריסטית, סמכותנית ואנטי-דמוקרטית (לדין יותר מפורט ראו Peled 1990). קווי האופי הפוליטיים הללו מצאו ביטוי במדיניות ממשלות הליכוד: התנחלות מאסיבית בשטחים הכבושים; מלחמת לבנון; ומדיניות כלכלית פופוליסטית שהביאה לאינפלציה הרסנית.

המשגה זו של המשבר נטועה עמוק בתפיסה הפונקציונליסטית ומצדיקה את בחירתו של המחבר להציג את השלב האחרון של התפתחות הסוציולוגיה האיזונשטדטית כשירת הברבור של הפונקציונליזם הישראלי. זוהי המשגה המבוססת על כמה "החלטות מסגרת" לגבי גבולותיו של הקולקטיב הנחקר ואופיו ולגבי שאלות המחקר העיקריות שצריכות להישאל ביחס אליו (Kimmerling 1992). כך, הקולקטיב ממשיך להיות מוגדר, ברמה הנורמטיבית, כיהודי, כמערבי, כמודרני, כדמוקרטי וכמהפכני וכתלוי לשם לכידותו ויכולת פעילותו בקיומו של קונצנוס ציוני-סוציאליסטי; ושאלת המחקר המרכזית היא עדיין, באיזו מידה הצליח הקולקטיב הזה להתמודד עם האתגרים שהציבו בפניו הסביבה הלא-מערבית, הלא-דמוקרטית והלא-ידידותית שבתוכה הוא נמצא ונחשול המהגרים, היהודים אמנם, אך הלא-מערביים והלא-מודרניים שהצטרפו אליו?

בשלב הפונקציונליזם המבוקר היתה התשובה שנתנה הסוציולוגיה האיזונשטדטית לשאלת המחקר פסימית בעיקרה. שתי המגמות המרכזיות בתרבות הפוליטית הישראלית מאז 1967 הוגדרו כ"רוטיניזציה של המהפכה הציונית" וכהתחזקות ההיבטים הפרטיקולריסטיים, היהודים-אתניים, בציונות על חשבון המרכיבים האוניברסליסטיים והליברליים שלה.¹ מכיוון שהמימד התרבותי נתפס בסוציולוגיה הפונקציונליסטית כקובע את הפעולה החברתית והפוליטית, היתה התחזית של הסוציולוגים ביחס לחברה הישראלית שזו תפגין חוסר יכולת מתמשך להתמודד עם האתגר העיקרי שניצב בפניה – יישוב הסכסוך עם הערבים.

תפיסת הסוציולוגיה האיזונשטדטית את הסכסוך הישראלי-ערבי ראויה לדין מפורט ועשיר מזה שניתן לה בספר. "החלטת המסגרת" להגדיר את הקולקטיב הנחקר כיהודי וכמלוכד על-ידי קונצנוס נורמטיבי ציוני חייבה, בהכרח, תפיסה של הסכסוך הישראלי-ערבי כחיצוני לחברה עצמה, כבעיה עמה היא נדרשת להתמודד. הגדרה זו של הסכסוך הביאה לכך שהסוציולוגיה הפונקציונליסטית החמיצה את השפעתו המכוננת של הסכסוך על החברה הישראלית עצמה (Deutsch 1985; ארליך 1993; לוי ופלר 1993). כך, אפילו אחרי 1967, נתפסו השטחים הכבושים כבעיה סביבתית המשפיעה על החברה הישראלית מבחוץ, בעיקר באמצעות שחיקתו של הקונצנוס הציוני. מה שנעלם מעינם של הסוציולוגים הפונקציונליסטים היתה העובדה שהכיבוש כונן ישות פוליטית חדשה, בלתי-יציבה מעצם טבעה, שכללה גם את ישראל וגם את השטחים הערביים הכבושים, ישות שברוך קימרלינג כינה אותה "מערכת השליטה הישראלית" (Kimmerling 1989). בתוככי ישות זו הלכו והתפתחו תהליכים דינמיים שהיתה להם השפעה עמוקה ביותר גם על המתרחש באותו מגזר יהודי שהסוציולוגיה הממסדית הגדירה אותו כ"חברה ישראלית".

ההתעלמות מתהליכים אלה, שנבעה באורח הכרחי מהזנחת ההשפעה המכוננת של הסכסוך הישראלי-ערבי על החברה הישראלית, יחד עם זיהויה הבלעדי של תנועת העבודה עם "מרכז" המערכת, עיוורו את הסוציולוגיה להתפתחויות המשמעותיות שחלו ביחסי ישראל-ערב דווקא מאז עלייתו של הליכוד לשלטון. כך, פריצת הדרך העיקרית שחלה ביחסים אלה קודם להסכמי אוסלו – חוזה השלום עם מצרים – זכתה רק לאזכור אגבי, ללא כל תיאורטיזציה, בשני החיבורים העיקריים שהפיקה הסוציולוגיה האיזונשטדטית בשלב הפונקציונליזם המבוקר שלה (איזונשטדט 1989, 500-501; הורוביץ וליסק 1990, 240-242, 247-246). כך, כל מה שהיה לאיזונשטדט עצמו לומר על הסכסוך השלום עם מצרים, היה שהוא לא תאם את הערכים הציוניים-רביזיוניסטיים של מחולליו (שם).

עיוורון אידיאולוגי זה ממחיש בצורה משכנעת את התובנה שמביא רם מפי שלושה סוציולוגים

1. ראו איזונשטדט 1989; הורוביץ וליסק 1990; לויסק 1990; Kimmerling 1985; Cohen 1989; Ezrahi 1993, 258; Medding 1990, 23.

מבית-הספר החדש למחקר חברתי בניו-יורק:

העיסוק בסוציולוגיה כ"מקצוע" או כ"תחום שירות", במקום "תחום אינטלקטואלי (או אקדמי)", יביא לאובדן היכולת הרפלקסיבית והביקורתית שלה ולאובדן זכותה למקום באוניברסיטה הליברלית, המוסד החברתי היחיד "שבו הכפירה-בעיקר משמשת כנורמה מכוננת" ... [כך] "תהפוך הסוציולוגיה לאידיאולוגיה של הסטאטוס-קוו, ויתר על כן, תאבד את תשתיתה המדעית" (Ram 1995, 46).

רם מקדיש בצדק תשומת-לב רבה לתגובתו של אייזנשטדט עצמו לאובדן ההגמוניה של תנועת העבודה. כמו רבים מעמיתיו לאסכולת המודרניזציה הפונקציונליסטית (הידוע שבהם הוא סמואל הנטינגטון), אייזנשטדט חיפש גם הוא מפלט מכשולן החזון המודרניסטי בהגיגים מעורפלים על אודות מסורות תרבותיות טרנס-היסטוריות. במקרה של ישראל, את הקונצנוס הציוני-סוציאליסטי החליפה עבורו, כעוגן התרבותי של החברה, המסורת היהודית, שמאו ומעולם, כך מסתבר, שררה בה מתיחות בין יסודות אוניברסליים ופרטיקולריים. ירידתה של תנועת העבודה ועליית הליכוד מבטאות, אם כן, את התגברות היסודות הפרטיקולריים בציוויליזציה היהודית, ולא כשל משמעותי כלשהו של הפרויקט הציוני-סוציאליסטי עצמו.

בריחתו של אייזנשטדט מהרציונליזם האוניברסליסטי של הגישה הפונקציונליסטית אל נבכי פרשנותו האידיאליסטית להיסטוריה היהודית, היא עצמה דוגמה מובהקת להתגברות הפרטיקולריזם על האוניברסליזם בתרבות הישראלית. במקום להבין את הכשל המחשבתי שלו עצמו, כשל שהתבטא, בין היתר, בהגדרת החברה הישראלית כחברה יהודית, מעמיק אייזנשטדט את הכשל הזה על-ידי הניסיון להבין את החברה הישראלית כאפיוזודה של ההיסטוריה היהודית. הספר שבו הציג אייזנשטדט את תפיסתו החדשה (אייזנשטדט 1989) מבטא, לדעת רם, את פשיטת הרגל המוחלטת של סדר היום האיזנשטדטי בסוציולוגיה הישראלית. לחיזוק טענתו זו מסתמך רם על דבריו של איאן לוסטיק, מהחוקרים הבולטים של החברה הישראלית בארצות-הברית. הספר, טוען לוסטיק, "כתוב בצורה איומה וערוך בצורה מרושלת ... [ו]סגנונו הוא סגנון מצטדק". הוא מלא אמירות מעורפלות ובלתי-ניתנות לבדיקה וטיעונים שהם "מספיק מופשטים בכדי להיות בנאליים או בלתי-מובנים למי שקורא את הטקסט כמחקר על החברה הישראלית, אבל [עם זאת] יותר מדי פרטניים ומסויגים בכדי להיות משמעותיים עבור הקורא המתעניין בספר כיישום של תיאוריה חברתית כללית" (Ram 1995, 67).

במקביל לירידת סדר היום האיזנשטדטי מציג רם את התפתחותן, החל משנות השבעים, של חמש גישות חדשות וביקורתיות בסוציולוגיה הישראלית: אליטיזם, פלורליזם תרבותי, מרקסיזם, פמיניזם וקולוניזציה.² לצורך נוחיות הסקירה ניתן לארגן את חמש הגישות בשתי יחידות דוריות, שייקראו להלן הדור השני והשלישי.

הדור השני הופיע לראשונה, ולא בכדי, באוניברסיטאות הפריפריה דאו, תל-אביב וחיפה. דובריו הבולטים הם יונתן שפירא וסמי סמוחה. שפירא וסמוחה קראו תיגר, כל אחד בדרכו, על התפיסה הקונצנוואלית שביסוד הגישה הפונקציונליסטית ועל קבלתה את האידיאולוגיה הציונית-סוציאליסטית כמייצגת נאמנה של המציאות. את תפיסת הקונצנוס החליפו שני חוקרים אלה בתפיסת קונפליקט, מהלך שתאם את השינוי שהתרחש באותו זמן בסדר היום של הסוציולוגיה המערבית בכללה.

שפירא התמקד בעבודתו, שהונחתה על-ידי גישת האליטות, באינטרסים הארגוניים הכוחניים של מפא"י. הוא הראה כיצד עשתה מפלגה זו שימוש באידיאולוגיה החלוצית כדי להבטיח את שלטונה במקורות הכספיים ובמוסדות הפוליטיים של היישוב ושל המדינה. סמוחה בחן את השסעים החברתיים בישראל – הלאומי (יהודים-ערבים), העדתי והדתי – לא כ"הפרעות" לפעולתה התקינה של המערכת אלא כמאבקי כוח בין קבוצות תרבותיות שונות שלכל אחת מהן אינטרסים ודרישות משלה. בעקבות הגישה התיאורטית של "פלורליזם תרבותי" הדגיש סמוחה את החשיבות של יישוב המאבקים הללו בדרך של פשרה והבנה הדדית בין האליטות של הקבוצות השונות.

2. מאמרים יציגים המבוססים על גישות אלה נכללו בקובץ המאמרים החשוב שערך רם החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים (1993).

עם זאת, המשיכו בני הדור השני להחזיק בכמה מהנחות היסוד של הפונקציונליסטים. כפי שהראה אבישי ארליך (1993), הם המשיכו, בראש ובראשונה, לראות בסכסוך היהודי-פלסטיני גורם חיצוני לחברה, שעדיין נתפסה בעיניהם כחברה יהודית ביסודה. כך, למשל, סמוחה דן בשטע היהודי-ערבי בתוך מדינת ישראל מבלי לקשור אותו למאבק היהודי-פלסטיני בכללותו ומבלי לקשור את השטע הזה באופן אורגני לשטעים האחרים בחברה (לעניין זה ראו עזאם, לא פורסם).

תפיסת הסכסוך כחיצוני לחברה הישראלית וכמנותק ממבנה הכוח שלה וממאבקה הפנימיים ממשיכה לאפיין אף אחדים מבני הדור השלישי. דור זה מצטיין בכך שהסיט את מבטו מגבהי החברה, מהאליטה הפוליטית היהודית-אשכנזית-גברית, והחל להסתכל על החברה מלמטה, מנקודת מבטן של הקבוצות הנשלטות בתוכה: פלסטינים, מזרחים ונשים. כך שלמה סבירסקי ודבורה ברנשטיין האירו לראשונה את המאבק העדתי בישראל מנקודת-מבטם של המזרחים, וקבוצה של חוקרות פמיניסטיות, ובהן ברנשטיין, ברברה סבירסקי, סילביה פוגל-ביז'אווי ודפנה יורנאלי, החלו לבחון את מעמדן של הנשים בחברה היישובית והישראלית מנקודת-המבט הנשית. אולם גם חוקרות וחוקרים אלה לא השכילו לפענח את מקומו של הסכסוך היהודי-פלסטיני בהבניית מעמדן של הקבוצות שהם חוקרים.

פריצת הדרך המשמעותית מבחינה זו התרחשה רק בעשור האחרון, בעבודותיהם של מספר חוקרים, כמו ברוך קימלינג, גרשון שפיר, מיכאל שלו ולב גרינברג. חוקרים אלה, שאת גישתם התיאורטית מכנה רם בשם "קולוניזציה", בוחנים את התפתחותה המוסדית והאידיאולוגית של החברה היהודית בארץ-ישראל על רקע המאבק בין יהודים לפלסטינים על שליטה בשני המשאבים החיוניים ביותר להצלחת המפעל הציוני: קרקע ועבודה.

חולשתה הדמוגרפית, הצבאית והמדינית של ההתיישבות הציונית בראשיתה חייבה אותה להיאבק על שני משאבים אלה באמצעות השוק. אסטרטגיית ההשתלטות על הקרקע היתה רכישתה בשוק החופשי מבעליה הערבים והוצאתה מהשוק כ"אדמת הלאום" ברגע שעברה לבעלות יהודית. נסיונות ההשתלטות על שוק העבודה נעשו בשני שלבים: "כיבוש העבודה" במושבות מידי הפועלים הפלסטינים, שנכשל כאמור כישלון חרוץ, והניסיון שהצלחה, התיישבות חקלאית קולקטיבית על אדמות הלאום בסיוע ההסתדרות הציונית. כך הונחו היסודות לבנייתו של משק יהודי נפרד בארץ-ישראל, למוסדות המרכזיים של תנועת העבודה (מפלגות הפועלים, ההסתדרות, הקיבוץ, המושב ו"השומר") ולאידאולוגיה ה"סוציאליסטית-קונסטרוקטיבית" החלוצית. אידיאולוגיה זו, שבמרכזה גאולתם ההדדית של העם היהודי וארצו באמצעות עבודה פיסית, התיישבות חקלאית והגנה צבאית, שימשה מכשיר גיוס ולגיטימציה עבור תנועת העבודה וכן סיפקה עקרונות מנחים לחלוקתם של מה שאייזנשטדט כינה "ערכים וסמלי הזדהות מרכזיים של החברה" בין הקבוצות השונות בתוכה (Shafir 1989).

חולשתו העיקרית של חלקו זה של הספר היא העדרם הבולט של סוציולוגים פלסטינים כזרם מיוחד בקרב הזרמים הביקורתיים המוצגים בו. חסר זה יוצר את הרושם, הבלתי-מוצדק, כי רם עצמו שותף לראיית החברה הישראלית כחברה יהודית בלבד. נכון אמנם כי עזמי בשארה, מהבולטים שבאינטלקטואלים הפלסטינים בישראל, טען במאמר שהופיע בקובץ שערך רם, כי בישראל "לא התפתחה סוציולוגיה שנקודת ראותה פלסטינית" (בשארה 1993, 205); ונכון אמנם כי בספר שלפנינו מפנה רם לכמה מאמרים של סוציולוגים פלסטינים מחוץ לישראל (עמ' 173-174), אולם בכל אלה אין הוא יוצא ידי חובת הדיון בשאלת הסוציולוגיה הפלסטינית של החברה הישראלית. אם אמנם לא התפתחה סוציולוגיה כזו בישראל, למרות המספר הרב יחסית של סוציולוגים פלסטינים העוסקים באופן פעיל במחקר, ראויה עובדה זו עצמה לדיון סוציולוגי. מסקנה אפשרית אחת מדיון כזה היתה יכולה להיות כי מן הראוי לכלול בספר דיון בגישתם של חוקרים פלסטינים החיים מחוץ לישראל (עובדה סוציולוגית שגם היא איננה בלתי-קשורה לנושא הדיון). ניתן לאפיין אחדים מהחוקרים הללו, ובראשם איליה זוריק, כמחזיקים בגישת "הקולוניאליזם הפנימי" (internal colonialism), גישה שאין לה עתה כל ייצוג בספר.

שאלה זו מתקשרת לשאלה הכללית שבה מסיים רם את הספר, שאלת הופעתו של סדר יום סוציולוגי חדש בישראל. רם חש, ובצדק, כי ריבוי הקולות הביקורתיים עדיין איננו מתגבש לכדי

סדר יום ביקורתי קוהרנטי, והוא מתלבט בין קורת רוח מהפלורליזם החדש שהוא מזהה בשיח הסוציולוגי הישראלי לבין ציפייה להופעתו של סדר יום כזה. הוא מבין כי כל עוד לא הופיע סדר יום חדש, לא ירד סדר היום הפונקציונליסטי מהבמה באופן סופי. הוא מבין גם כי סדר היום החדש, אם יופיע, יהיה בהכרח סדר יום פוסט-ציוני. אולם נראה כי הוא איננו מודע מספיק לעובדה כי לסדר יום חדש זה יכולות להיות שתי גרסאות: גרסה ניאורליברלית, יוסי ביילינית-חיים רמונית, שתהיה דכאנית לא פחות, אם כי בצורה שונה, מסדר היום האיזונשטדטי, וגרסה ביקורתית רדיקלית שתבקש לכוון סולידריות חברתית אמיתית, על בסיס אוניברסלי, במקום הסולידריות האתנו-רפובליקנית ההיררכית של הציונות. הגרסה הביקורתית של הסוציולוגיה הפוסט-ציונית תוכל להופיע ולהתקיים רק אם יינתן בתוכה משקל שווה לחזונו הסוציולוגי והפוליטי של הפלסטינים אורחי ישראל.

הדגשת הקשר שבין הסוציולוגיה לפוליטיקה היא אכן תרומתו החשובה ביותר של הספר לדיון הסוציולוגי בישראל. כבאומל מנתחים חד רם חושף, ועל-ידי כך מפרק, את יומרתו המתנשאת של סדר היום הפונקציונליסטי לאובייקטיביות מדעית, יומרה שמאחוריה מסתתרים האינטרסים והערכים של הסדר החברתי הקיים (לדוגמה ראו Lissak 1996; Shafir 1996; Shalev 1996). לעומת זאת, בגישתו שלו ממחיש רם בצורה מעוררת התפעלות את משמעות המושג "מודעות עצמית תיאורטית" שטבע וויליאם קונולי (Connolly 1973-74): מודעות לכך שהכרת המציאות ניתנת אך ורק באמצעות גישה תיאורטית, ושגישתך שלך, כמו כל גישה תיאורטית אחרת, מציגה פרשנות אחת אפשרית, אך לא היחידה האפשרית, של המציאות, וכי כמו כל גישה אחרת, גם גישתך שלך מעוגנת באינטרסים חברתיים ויש לה, בהכרח, השלכות מוסריות ופוליטיות. שורשיה החברתיים והשלכותיה הפוליטיות של גישה תיאורטית אינם מהווים ריחיים על צווארה, או גיבנת שיש להתבייש בה. להפך, אלה הם הגורמים שבגללם, בין היתר, יש להעדיף גישה אחת על פני האחרות. זוהי, לדידו של רם, הדרך היחידה להישמר הן מהאובייקטיביות המזויפת ומהפסיבדרי מדעיות העקרה של הגישות הפחיתביסטיות במדעי החברה והן מהרליטיזם האנרכיסטי, העקר לא פחות, של הפוסטמודרניזם (Ram 1995, 2-3).

אם אכן לא ניתן להפריד בין הסוציולוגיה, כאחד הגילויים של תודעתה העצמית של החברה, לבין החברה עצמה, הרי ביקורת הסוציולוגיה היא בעת ובעונה אחת גם ביקורת החברה המהווה מושא של אותה סוציולוגיה. ספרו של אורי רם עוסק, אם כן, בסדר היום המשתנה לא רק של הסוציולוגיה בישראל אלא גם של החברה הישראלית כולה. בכך הוא תורם תרומה משמעותית ביותר לא רק להבנתנו את עצמנו אלא גם לעצם תהליך השינוי שאותו הוא מנתח.

החוג למדע המדינה, אוניברסיטת תל-אביב

ביבליוגרפיה

- אייזנשטדט, שמואל נח, 1948. מבוא לחקר המבנה הסוציולוגי של עדות המזרח, מכון הנרייטה סאלד, ירושלים.
- , 1967. החברה הישראלית: רקע, התפתחות ובעיות, מאגנס, ירושלים.
- , 1989. החברה הישראלית בתמורותיה, מאגנס, ירושלים.
- ארליך, אבישי, 1993. "חברה במלחמה: הסכסוך הלאומי והמבנה החברתי", רם 1993, עמ' 253-274.
- בר יוסף, רבקה, 1970. "המרקאים": רקע הבעיה, אצל ש.ג. איזונשטדט ואחרים (עורכים), המבנה החברתי של ישראל. אקדמון, ירושלים.
- בשארה, עזמי, 1993. "על שאלת המיעוט הפלסטיני בישראל", רם 1993, עמ' 203-221.
- דריואן, ניצה, 1981. באין מרבד קסמים: עולי תימן בארץ-ישראל, תרמ"ב-תרע"ד 1881-1914, מכון בן-צבי, ירושלים.
- הורוביץ, דן ומשה ליסק, 1977. מיישוב למדינה: יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית, עם עובד, תל-אביב.
- , 1990. מצוקות באוטופיה: ישראל — חברה בעומס יתר, עם עובד, תל-אביב.
- לוי, יגיל ויואב פלד, 1993. "השבר שלא היה: הסוציולוגיה בראי מלחמת ששת הימים", תיאוריה וביקורת 3: 115-128.
- ליסק משה, 1990. "האינתיפדה והחברה הישראלית: פרספקטיבה היסטורית וסוציולוגית", אצל ראובן גל (עורך), המלחמה השביעית: השפעות האינתיפאדה על החברה בישראל, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, עמ' 37-17.

טבירסקי, שלמה ודבורה ברנשטיין, 1993. "מי עבד במה, עבור מי, ותמורת מה? הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה הערתית", רם 1993, עמ' 120-147.
 עזאם, עבד, "האזרחות הישראלית: גבול ההגמוניה של שיח הפוליטיקה הישראלית" (לא פורסם).
 רם, אורי (עורך), 1993. החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, ברירות, תל-אביב.

- Cohen, Erik, 1989. "The Changing Legitimations of the State of Israel," *Studies in Contemporary Jewry* 5: 148-165.
- Connolly, William, 1973-74. "Theoretical Self-Consciousness," *Polity* 6: 5-35.
- Deutsch, W. Karl, 1985. "Introduction," in *Studies of Israeli Society 3: Politics and Society in Israel*, ed. Ernest Krausz. New Brunswick, NJ: Transaction Books.
- Ezrahi, Yaron, 1993. "Democratic Politics and Culture in Modern Israel: Recent Trends," in *Israeli Democracy Under Stress*, ed. Ehud Sprinzak and Larry Diamond. Boulder, CO: Lynne Rienner.
- Hasson, Shlomo, 1981. "Social and Spatial Conflicts: The Settlement Process in Israel During the 1950s and 1960s," *L'Espace Geographique* 3: 169-179.
- Kimmerling, Baruch, 1985. "Between the Primordial and the Civic Definitions of Collective Identity: *Eretz Israel* or the State of Israel?" in *Comparative Social Dynamics*, ed. Erik Cohen et al. Boulder, CO: Westview Press.
- , 1989. "Boundaries and Frontiers of the Israeli Control System: Analytical Conclusions," in *The Israeli State and Society: Boundaries and Frontiers*, ed. Baruch Kimmerling. Albany, NY: SUNY Press.
- , 1992. "Sociology, Ideology and Nation Building: The Palestinians and their Meaning in Israeli Sociology," *American Sociological Review* 57: 460-466.
- Lissak, Moshe, 1996. "'Critical' Sociology and 'Establishment' Sociology in the Israeli Academic Community: Ideological Struggles or Academic Discourse?" *Israel Studies* (forthcoming).
- Medding, Peter Y., 1990. *The Founding of Israeli Democracy 1948-1967*. New York and Oxford: Oxford University Press.
- Peled, Yoav, 1990. "Ethnic Exclusionism in the Periphery: The Case of Oriental Jews in Israel's Development Towns," *Ethnic and Racial Studies* 13: 345-367.
- Shafir, Gershon, 1989. *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian conflict*. Cambridge: Cambridge University Press.
- , 1990. "The Meeting of Eastern Europe and Yemen: 'Idealist Workers' and 'Natural Workers' in Early Zionist Settlement in Palestine," *Ethnic and Racial Studies* 13: 172-197.
- , 1996. "Israeli Society: A Counter View," *Israel Studies* (forthcoming).
- Shalev, Michael, 1996. "Taking Theory Seriously: Critical Notes on Lissak and Sternhell," *Israel Studies* (forthcoming).
- Smooha, Sammy, 1978. *Israel: Pluralism and Conflict*. Berkeley: University of California Press.
- Swirski, Shlomo, 1984. "The Oriental Jews in Israel: Why Many Tilted Toward Begin?" *Dissent* 31: 77-91.